

सृष्टिको प्रतीक लिंगपूजा

—दिल्लीराज शर्मा

सृष्टिबाट नै सम्पूर्ण मानवको अस्तित्व कायम हुँदै आएको छ, किंचित यसको अभावमा मानव समुदायको लोप मात्र नभई सम्पूर्ण जगत नै व्यर्थ हुने कुरा स्वाभाविकै छ। यही महत्त्वलाई बुझेर भनु या सृष्टिको एकाकारलाई आश्चर्यजनक रूपमा हेर्ने धारणाबाट भनु यस प्रकारको सोचाइ मानवको प्रारम्भिक अवस्थादेखि नै शुरू भएको थियो। यही सोचाइ अनुरूप पुरुष जननेन्द्रियलाई सृष्टिको प्रतीक मानेर पूजा समेत गर्ने परम्परा बस्यो। आजभोलि शैवधर्मको एक अङ्गको रूपमा रहेको लिंगपूजा संभवतः प्रारम्भिक सोचाइको द्योतक नै हो। शैवधर्मको व्यापकतामा उनी संहारकर्ता मात्र होइनन् सृष्टिकर्ता पनि हुन् भन्ने सोचाइबाट लिंगपूजाले पछि शैवधर्मको एक महत्त्वपूर्ण अङ्गमा विकसित मात्र नभई लोकप्रियता समेत प्राप्त गर्‍यो।

सृष्टिप्रतिको भावना प्रारम्भिक अवस्थाका मानवदेखि नै विद्यमान रहेको थियो भन्ने प्रमाणमा केही यस्ता गर्मिणी नारीका मूर्तिहरूलाई यहाँ उल्लेख गर्न उपयुक्त देखिन्छ, जसले तत्कालीन मानवमा प्रजनन

सम्बन्धी धारणाको सूक्ष्म सोचाइलाई इङ्गित गराउँछ। यी मूर्ति प्रागैतिहासिककालीन हुन्।¹ यसले मानवमा गुफाको जीवनदेखि नै सृष्टिप्रतिको भावनाले विकास गरिसकेको देखाउँछ। कसैले नवपाषाणकालीन अनेक जातिमा भूमिको उर्वरताको लागि लिंगपूजा गरिने कुराको उल्लेख गरेका छन्।²

संसारका प्राचीन सभ्यताहरूमा पनि सृष्टिको प्रतीक लिंगको पूजा गर्ने प्रचलन थियो। प्राचीन इजिप्टमा लिंग पूजा गर्ने प्रचलन भएको पाइन्छ। Richard Gough ले आफ्नो "Comparative View of the Ancient Monuments of India" नामक ग्रन्थमा एसियाटिकहरूले लिंग (Phallus), ईजिप्तीयन, ग्रीक र रोमनहरूले प्रियपस (Priapus), क्यानानिटीज आइडिग्रोलट्स जिउजहरूले "बाल-पेर" (Baal-Pear) को रूपमा लिंगलाई पूजा गर्ने कुराको उल्लेख गरेका छन्।³ प्राचीन मेसोपोटामियामा पनि सृष्टिकर्ता ब्रह्मालाई लिंगको संकेतमा पूजा गरिन्थ्यो।⁴

1. *The New Encyclopaedia of Britannica*: Vol. 26, 15th ed., USA, 1986, P. 66

२. जयशङ्कर मिश्र— प्राचीन भारतका सामाजिक इतिहास, विहार हिन्दी ग्रन्थ अकादमी; भारत, १९८० पृ. ६९३

3. A. C. Das— *Rgyedic India*: Motilal Banarasidass, 3rd ed. Delhi, 1971, P. 259

4. E. B. Havell— *A Hand Book of Indian Art*; John Murray albemarle Street, London, 1920 P. 163.

सिन्धु सभ्यतामा प्राप्त केही यस्ता उदाहरणहरूले पनि लिंगपूजा त्यस बेला विद्यमान भएको प्रमाण दिन्छन् । हरप्पाको उत्खननमा प्राप्त केही यस्ता चित्ला, सुडौल ढुङ्गाका स-साना आकारदेखि लिएर २ फीट वा थो-मन्दा पनि बढी उचाइ भएका प्रस्तरहरूले स्पष्ट लिंगको परिचय दिन्छन् ।^५

आर्यहरूको प्रवेश भएपछि पनि लिंगपूजाको प्रचलन कम भएन यद्यपि यसले अनार्य वर्गमा ठूलो प्रसिद्धि कायम गरेको थियो । ऋग्वेदमा उल्लेखित 'शिशुदेवा' ^६ ले लिंगपूजाकलाई संकेत गरेको छ । विद्वान-हरूले यसको अर्थ लिंगलाई देवता मानेर पुज्नेवाला भनी स्पष्ट गरेका छन् ।^७

तर लिंगपूजा गर्ने यो परम्परा अनार्य या द्रविड-हल्मा मात्र थियो, यसैले ऋग्वेदमा यिनीहरूलाई राक्षस श्रेणीमा राखिएको छ । यसबाट सिन्धु सभ्यतामा प्रचलित लिंगपूजा वैदिककालमा आउँदा पनि कायम भएको देखा पर्छ । तर जहाँसम्म शिवको कुरा छ ऋग्वेदमा शिवको नाम पाइँदैन । ऋग्वैदिक रूद्र नै पछि शिव भगवानमा परिणत भए । ऋग्वेदमा रूद्र नै हर्ताकर्ता देवतामा देखा पर्छन्, जो आफ्नो कठोरताको लागि पनि त्यतिकै ख्याति थिए ।^८ यी रूद्र र माथि उल्लेखित

शिशुदेवताको के सम्बन्ध थियो त्यो भने वेदमा खुलेको छैन ।

यजुर्वेदको तैत्तिरिय संहितामा आएर मात्र "शिव"को उल्लेख पाइन्छ । जब रूद्रको उग्ररूप शान्त हुन्छ तब उनी शम्भु शङ्कर र शिव नामले पुकारिन्छन् ।^९ उनको यही शौभ्यता देखाउने शिव नाम पछि आएर निकै लोकप्रिय बन्यो ।

यस्तै उपनिषद्मा आउँदा पनि शिवको महत्त्व बढेको देखिन्छ । साथै उपनिषद्मा योनि र लिंगको सम्बन्धलाई दार्शनिक रूपमा उल्लेख गरिएको छ । श्वेतास्वत्तर उपनिषद्को- "यो योनि योनिमधितिष्ठत्ये-को यस्मिदं सचिवि चौतिसर्वम्"^{१०} र अथर्वशिरस उपनिषद्को "यो योनि योनिमधितिष्ठत्येको येनेन सर्वं विचरति सर्वम्"^{११} वाक्यले लिंगपूजाको प्रभाव परेको कुरा देखाउँछ । लिंग र योनिबाटै सृष्टि हुन्छ भन्ने धारणाबाटै यस्तो उल्लेख गरिएको हुनुपर्छ । केन उपनिषद्मा उमाको उल्लेख आए तापनि उनलाई शिवको पत्नीको रूपमा उल्लेख गरिएको छैन ।^{१२} महानारतमा आइपुगेपछि मात्र यिनलाई शिवको पत्नीको रूपमा स्वीकार गरिएको छ ।^{१३} यसको साथै महाभारतमै सर्वप्रथम लिंगोपासनाको स्पष्ट उल्लेख पाइन्छ ।^{१४} यसरी अनार्यहरूको लिंगोपासना गर्ने परम्परालाई आर्यहरूले पनि सुस्त सुस्त अङ्गीकार गर्दै आएको कुरा माथिका

5. Mortimer Wheeler- *The Indus Civilization*, 3rd ed. Cambridge University, Gt. Britain, 1968, P. 109.

६. ऋग्वेद : ७, २१, ५

७. राहुल सांकृत्यायन- ऋग्वैदिक आर्यः कितावमहल, इलाहाबाद, भारत, १९५७, पृ. ९२

८. ऋग्वेद १, ११४, १०

९. तैत्तिरिय संहिता ४, ५. १

१०. श्वेतास्वत्तर उपनिषद् ४, ११

११. अथर्वशिरस उपनिषद् ५, २

12. R. G. Bhandarkar-*Vaisnavism Saivism and Minor Religious System*, Idological Book House, Vanarasi, India, 1965, P. 111

१३. महाभारत १, १५

१४. एजन्, ७, ९४८५, ९४८६, ९४८९

प्रसङ्गहरूले देखाउँछन् साथै अगाडि गौण रूपमा रहेको लिंगपूजालाई आर्यहरूले महाभारतकालसम्म आइपुग्दा पूर्णरूपेण स्वीकार गरेको देखिन्छ ।

तर लिंगपूजाले व्यापक स्थान भने पुराणकालमा आएर लियो । थुप्रै पुराणहरूमा लिंगपूजा गर्ने परम्पराको व्यापक उल्लेख भएको कारणले यस सम्बन्धी धारणाले जनमानसमा ठूलो प्रभाव पार्न सकेको थियो भन्न सकिन्छ । स्कन्ध पुराणमा लिंगको स्तुति गर्दै भनिएको छ “त्वं हि विश्वतृतां स्रष्टा त्वं हि देवो जगत्पतिः । कर्ता त्वं भुवनस्या स्य त्वं हर्ता पुरुषः परः ॥६॥” यस्तै शिव पुराणमा लिंगको पूजाविधिको चर्चा गरिएको छ ।^{१६} तथा मत्स्य पुराणमा लिंग र पिठिकाको विधान समेत बताइएको छ ।^{१७}

लिंगपूजालाई अझ महत्व प्रदान गर्न पुराणकालमा लिंग पुराणको समेत रचना भयो, जसमा लिंगपूजाको अझ विस्तृत रूपले व्याख्या गरिएको पाइन्छ । लिंग पुराणको उत्तरार्ध भाग भने तान्त्रिक प्रभावबाट प्रभावित छ । लिंग पुराणमा पाशुपत व्रतका स्वरूप तथा महिमाको पनि व्याख्या भएकोले यसको विस्तार पाशुपत शैव सम्प्रदायमा भएको थियो ।^{१८} यसबाट लिंगपूजाको परम्परा पुराणकालमा आएर निकै लोकप्रिय भएको देखिन्छ ।

विभिन्न आगम ग्रन्थहरूको रचनापछि लिंगहरूको स्थापना शास्त्रीय विधि अनुरूप हुन थाल्यो जसले लिंगहरूको विविध स्वरूपको वर्गीकरण र निर्माण प्रक्रि-

याको विस्तृत उल्लेख समेत गरेका छन् ।

पुरातात्विक प्रमाणको आधारबाट भन्ने हो भने भारतको मद्रासस्थित गुड्डिमल्लम गाउँमा रहेको शिव-लिंग प्राप्त लिंगहरूमा जेठो हो । यो लिंग शिवको मानवाकार स्वरूपमा कुँदिएको छ । यसमा शिवको जटाले शरीर ढाकिएको छ र उनले व्याघ्रवर्म धारण गरेका छन् । गोपीनाथ रावले यसलाई दोस्रो शताब्दी ई.पु. को मानेका छन् ।^{१९} दोस्रो शिवलिंग एन. आर. वनर्जिले प्राप्त गरेको मिटाको मुखलिंग हो । यसलाई प्रथम शताब्दी ई.पु. तिरको मानिएको छ ।^{२०} यसरी भारतमा ईशाको अगाडिदेखि नै मुखलिंगहरू बनाउने पद्धति शुरू भएको थियो । भारतको मथुरा क्षेत्रमा भने शिवको लिंग रूपका मूर्तिहरू प्रशस्त कुँदिएका पाइन्छन् जो साधारण ढाँचाबाट बनाइएका छन् । यसको तिथि ईशाको प्रथम शताब्दिदतिर मानिएको छ ।^{२१} तर मुखलिंगहरूको व्यापकता भने गुप्तकालदेखि नै देखा पर्न आयो, जसमा एकमुखी र चतुर्मुखी पदंछन् ।

यस प्रकार लिंगपूजाको प्रारम्भ अनार्यहरूले गरे तापनि क्रमिक रूपमा पछि आर्यहरूले पनि आत्म-सात गर्दै लगे । केही विद्वानहरूले ईशाको शुरुतिर लिंगपूजा हिन्दूधर्ममा आत्मसात हुन आएको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।^{२२} तर माथिका प्रमाणहरूले लिंगपूजा धेरै अगाडिदेखि नै हिन्दूधर्ममा प्रवेश भएको देखाउँछन् । जेहोस् आर्यहरूले आफ्नो धर्ममा लिंगपूजालाई आत्मसात गर्नु मुख्य दुई कारण हुन आउँछ - (१) तत्कालीन शैव

१५. स्कन्ध पुराण १, ७

१६. श्री शिवमहापुराणम् १, १३

१७. मत्स्यपुराण २६१, १८-१९

१८. आचार्य बलदेव-पुराण विमर्श, चौखम्बा विद्या भवन, वाराणसी, भारत, १९६५, पृ. ५५७

१९. Gopinath Rao- *Elements of Hindu Iconography*, Vol. II, Pt. 1, Motilal Banarasidass, Delhi, 1958, P. 68.

२०. *Ibid.* P. 65

२१. R. C. Majumdar (ed.)- *The Age of Imperial Unity*, Vol. II, Bharatiya Vidya Bhawan, Bombay, India, 1953, P. 461.

२२. A. L. Basham- *The wonder that was India*, Sidwick and Jackson, London, 1954, P. 308.

धर्मको अवस्थालाई अज्ञ माथि उठाउने प्रयास गर्नु, (२) अनार्यहरूलाई पनि आफूमा समाहित पार्न खोज्नु ।

आर्यहरूले शैवधर्म अन्तर्गत यसलाई महत्त्व दिएको हुनाले नै होला शैवधर्मको पाशुपत र विरशैव सम्प्रदायमा लिंगपूजाको महत्त्व रहेको देखिन्छ । विरशैव सम्प्रदाय अन्तर्गत लिंगायतहरू आउँछन् । लिंगधारण गर्ने हुनाले यिनीहरूलाई लिंगायत भनिएको हो । आजभोलि यी लिंगायतहरू भारतको दक्षिणी प्रान्तमा बसोबास गरेका छन् । यिनीहरूलाई द्रविडमूलका मानिएको छ, ^{२३}

संभवतः यी द्रविडहरू जसले लिंगपूजाको परम्परालाई अज्ञानदे आएका छन्, सिन्धु सभ्यता र ऋग्वेदिककालमा लिंगलाई पूजा गर्ने द्रविड समूहका कुनै एक शाखा थिए । नेपालमा जंगमहरू मन्दिरको पूजारीको रूपमा मन्दिर वरिपरि बसोबास गरेका छन् । ने. सं. ६७९ को एउटा पत्रमा जंगम जोगीको उल्लेख परेकोले त्यस बेलादेखि नै यिनीहरू यहाँ बस्न थालेको देखिन्छ। ^{२४}

नेपालको सन्दर्भमा लिंगपूजाको उल्लेख गर्दा वंशावलीका केही कथालाई उल्लेख गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ । नेपाल उपत्यकाको उत्पत्तिमा सर्वप्रथम यहाँ पशुपतिको ज्योतिर्लिङ्ग उत्पत्ति भएको कथा वंशावलीमा पाइन्छ । ^{२५} यसैले उपत्यकामा शुरुदेखि नै शैवधर्मको प्रभाव परेको कुरा देखापर्छ । नेपालको त्रिशुलीदेखि

पश्चिम गण्डकी क्षेत्र वैष्णव क्षेत्र र त्रिशुलीदेखि पूर्वको पशुपति क्षेत्रको नामले प्रख्यात थियो । ^{२६} यसैले गर्दा पनि यहाँ अगाडिदेखि शैवधर्मले जोडतोडकासाथ विकास गरेको थियो । यसको साथ धार्मिक ग्रन्थहरूमा ६४ लिंगहरूका वर्णनमा गोपालेश्वर र किरातेश्वरको नाम उल्लेख पनि गरिएको छ । ^{२७} देवमाला वंशावलीको अनुसार गोपालेश्वर फर्पिङ्गमा र किरातेश्वर देवपाटनमा थियो । ^{२८} पशुपति मृगस्थलीमा रहेको किरातेश्वर भनिने शिवलिंग नै वंशावलीमा वर्णित किरातेश्वर भएको अनुमान हुन्छ । यस सम्बन्धमा स्पष्ट प्रमाणको खाँचो भए तापनि लिच्छवि अधिकांश किराती शासकहरू शैवधर्मका नजीकका अनुयायी थिए भन्ने कुरा स्वीकार्य छ । लिच्छविकालमा बनेका शिवलिंगलाई हेर्दा पनि यो अनुमान हुन आउँछ कि शिवलिंग बनाई उपासना गर्ने प्रचलन किरात कालदेखि नै लोकप्रिय भइसकेको थियो ।

लिच्छविकालमा आउँदा लिंग स्थापना गरेका स्पष्ट प्रमाणहरू देखा पर्छन् । मानदेव प्रथमले स्थापना गरेको विष्णु पादुकाको शिवलिंग ^{२९} उनकी रानी क्षेमसुन्दरी र गुणवतीले स्थापना गरेका शिवलिंगहरूले ^{३०} राजपरिवारमा समेत शिवलिंग स्थापना गरी पुण्य प्राप्त गर्ने परम्परा भएको देखिन्छ । यस्तै देवपाटनको रत्न संघले स्थापना गरेको रत्नेश्वर शिवलिंग ^{३१} र प्रभुसंघले

23. James Hasting (ed.), *Encyclopaedia of Religion and Ethic*, Vol. VIII., T & T Clerk Gorge Street, New York, P. 69.

२४. शङ्करमान राजवंशी (संपा.), *भक्तपुर शिलालेख सूची*, पुरातत्त्व र संस्कृति विभाग, काठमाडौं, २०२०, पृ. ११

२५. नथनाथ पौडेल (संपा.), *भाषा वंशावली*, पुरातत्त्व विभाग काठमाडौं, २०२०, पृ. ६

२६. योगी नरहरिनाथ (संपा.), *हिमवतखण्ड*, गोरक्ष टिल्ला, बनारस, भारत २०१३, पृ. (परिशिष्ट) १००

२७. उही, पृ. ८१

२८. योगी नरहरिनाथ (संपा.)—*देवमाला वंशावली*, महन्त क्षिप्रनाथ योगी मृगस्थली, काठमाडौं, २०१३, पृ. ६५ र ३०

२९. धनबज्र बज्राचार्य—*लिच्छविकालका अभिलेख*, नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, काठमाडौं, २०३०, पृ. ४१-४२

३०. उही, पृ. ३९

३१. उही, पृ. ५०

स्थापना गरेको प्रभुकेश्वर लिंग^{३२} पनि लिच्छविकालीन शिवलिंगको उदाहरणमा महत्व राख्छन् । यी शिवलिंगहरू साधारण चिल्लो प्रस्तरबाट निर्माण गरिएका छन् । तर विद्वानहरूले केही यस्ता शिवलिंगलाई लिच्छविकालको भन्दा अगाडिको मानेका छन् । पशुपतिको पश्चिम ढोकामा रहेको एउटा मुखलिंगलाई जगदिशचन्द्र रेग्मीले समसुद्धेनको आक्रमणपूर्व स्थापित पशुपतिको मूर्ति मान्दै यसको समय दोस्रो तेस्रो शताब्दी ई.पु. मानेका छन् ।^{३३}

यस्तै लैनसिंह वाङ्देलले बल्खुको खण्डित पञ्चमुखी लिंगलाई चौथो शताब्दी ईशवी र त्योभन्दा पनि अगाडिको अनुमान गरेका छन् ।^{३४} पशुपतिको मृगस्थलीमा रहेको एउटा एकमुखे लिंग प्राचीनताको दृष्टिले पनि महत्वपूर्ण छ । यी पालले यसलाई गुप्तकालीन खोहको मूर्तिपङ्ग सम्बन्ध राख्दै यसको तिथि ५०० ईशवी मानेका छन् ।^{३५} यसरी नेपालमा पहिलेदेखि नै विभिन्न प्रकारका शिवलिंग बनाई स्थापना गर्ने प्रचलन रहेको देखिन्छ । नेपालमा प्राप्त शिवलिंगहरू मुख्य २ प्रकारबाट निर्मित गरिएका छन्-

१) पिठीका माथि उभ्याइएको साधारण लिंग

२) पिठीकामाथि रहेको लिंगाकारको चारैतिर मुखलिंगहरू थपिएको मुखलिंग । यसमा एकमुखी र पञ्चमुखी पर्दछन् ।

विभिन्न आगम ग्रन्थहरूले उल्लेख गरेका लिंगका विविध प्रकारमध्ये सहस्रलिंग, अष्टोत्तर सहस्रलिंग,

धारालिंग आदि भने यहाँ प्राप्त भएको छैन । तर साधारण रूपमा र मुखाकृतिको रूपमा कुँदिएका लिंगहरू खासगरी पशुपति क्षेत्रमा प्रचुर मात्रामा पाइन्छन् । यस्ता मुखलिंगहरूमा पूर्व, दक्षिण, पश्चिम र उत्तरमा क्रमशः तत्पुरुष (महादेव), अघोर (भैरव), साधोजात, वामदेव (उमा) लाई अङ्कित गरिएको हुन्छ । लिंगको सबैभन्दा माथिको सतह इशानको प्रतीक मानिन्छ । विभिन्न आगम ग्रन्थहरूले यिनीहरूको मुख मुद्राको उल्लेख गरेका छन् । त्यसमध्ये सबभन्दा सुन्दर रूपमा वामदेव र डरलाग्दो रूपमा अघोरलाई अङ्कित गरिएको हुन्छ । अघोर रूपका सम्बन्धमा रूपसण्डनमा 'दृष्ट्वा कराल वदनं सर्पशिर्षं त्रिलोचनम् । रूपमाला धरं देवं सर्वं कुण्डल मण्डितम् ॥'^{३६} भनिएको छ ।^{३६} तर पशुपति आर्यथाट पुलपारीको मुखलिंगको दक्षिणतर्फको मुखलाई शान्त मुद्रामा देखाइएको छ । यसको समय पि. पालले ९ औं शताब्दी दिएका छन् ।^{३७} यस्तै वनकालीतर्फ जाने बाटोमा रहेको शिवलिंगको पनि एउटै विशेषता रहेको छ । रमेशजङ्ग थापाले यसको समय आठौं शताब्दीको ग्रन्थ मानेका छन् ।^{३८} यी दुवै मुखलिंगको दक्षिण मुख शान्त सौम्य मुद्रामा र शिरोभाग बुद्धको मूर्तिमा जस्तो उष्णिषाकार रहेको छ । यस्तै उत्तरतर्फको वामदेवको मुखलिंगलाई पनि अर्ध नारिश्वरको रूपमा देखाइएको छ । यस्तै यिनमा नेपालीको आफ्नै विशेषता रहेको देखिन्छ । पि. पालका अनुसार नेपालमा रहेका मुखलिंगहरूको मुखाकृति पाशुपत सम्प्रदायको सुधारक लकुलिस (छत्रचण्डेश्वर) को मुखाकृतिमा कुँदिएका छन् ।^{३९}

३२. उही, पृ. ५५

३३. जगदिशचन्द्र रेग्मी-नेपालको धार्मिक इतिहास, रत्न पुस्तक भण्डार, काठमाडौं, २०३९, पृ. १५

३४. लैनसिंह वाङ्देल-प्राचीन नेपाली मूर्तिकलाको इतिहास, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, काठमाडौं, २०३९, पृ. ९९

३५. P. Pal- *The Art of Nepal*. Pt. I. Leiden (Köln E.) Brill, 1974, P. 83.

३६. Gopinath Rao-*Elements of Hindu Iconography*, Vol. II, Pt. II, Sec. Ed. Motilal Banarasidass, 1963, P. 189. (प्रतिमा लक्षणानि)

३७. P. Pal- *Op. cit.*, P. 84

३८. रमेशजङ्ग थापा- "फाखेलमा फेला परेका धातुका प्रतिमाहरू" प्राचीन नेपाल, सं. ४१-४२, पुरातत्व विभाग, काठमाडौं, २०३४, पृ. १९

३९. P. Pal. *Op. cit.*, P. 85.

मल्लकालमा शिवलिंग निर्माण गर्ने प्रचलनले अझ ठूलो स्थान लियो । भक्तपुरको पन्ध्रौं, सोह्रौं शताब्दीताकाको मुखलिंग मल्लकालीन उदाहरण हो । मल्लकालतिरका मूर्तिहरूमा आएको जटिलता यसमा स्पष्ट देखिन्छ । मुखको वनावट र गरगहनाको अधिक प्रयोग भएकोले अरुभन्दा यो केही फरक छ ।

यसप्रकार सृष्टिको प्रतीकको रूपमा रहेको लिंगपूजाको उद्भव स्वतन्त्र रूपमा भएको थियो । पछि शैवधर्मको व्यापकताले यसलाई पनि प्रभाव पार्यो र यो शैवधर्मकै एक महत्वपूर्ण अङ्ग बन्यो । हुन त केही

विद्वानले लिंगपूजाको परम्परा बौद्ध चैत्यपूजाको प्रभाव मा शुरू भएको बताउँछन् ।⁴⁰ तर विभिन्न प्रमाणहरूको आधारबाट लिंगपूजा स्वतन्त्र रूपमा शुरू भएको थियो। शिवको महत्त्व बढ्दै गएपछि उनकी पत्नी उमालाई शक्तिको अधिष्ठात्री माने जस्तै शिव र उमा मिली सृष्टि समेत गर्छन् मन्त्रे धारणा अनुरूप शिवलाई पुरुष र शक्ति लाई प्रकृतिको संज्ञा दिई लिंग र पिठीकाको निर्माण र उपासना गर्ने परम्पराको थालनी भएको हो । यसले गर्दा आज लिंगपूजा शैवधर्मको महत्वपूर्ण अङ्गको रूपमा विस्तार भएको छ ।

40. E. B. Havell - *The Ideals of Indian Art*, London, 1911, P. 87.